

RESUME

The author considers the minor criminality as the independent object of the criminological investigation, analyses the reasons and conditions (determinants) of the criminality, formulates the offers which directed to the prevention and prophylactic of the negative processes and features which determinate the rise of the definitive behavior of the minors and youth.

С. Қ. Алтайбаев, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, қылмыстық құқық және криминология кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты

ЖАЗАДАН БОСАТЫЛҒАН АДАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУ КЕЗІНДЕГІ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕСІ

Қылмыс деңгейін төмендетуде, қылмыстардың қайталануын қысқартуда оның алдын алуға ықпал ететін нысандары, әдіс-тәсілдері кешенді зерттеуді қажет етеді. Осы мәселені шешуге бағытталған шаралар жүйесінде жазасын өтеп келген адамдардың әлеуметтік бейімделуіне маңызды орын беріліп, олардың қылмысты қайталап жасауының алдын алу мемлекеттің жүргізіп отырған саясатының басты міндеттерінің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта қайталап жасалған қылмыстардың алдын алу әрекетін жетілдіруге аса назар аударып отырудың өзі тегін емес. Соған қатысты Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдарының және азаматтарының құқық бұзушылық профилактикасы жөніндегі қызметінің құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық негіздерін айқындайтын 2010 жылдың 29 сәуірінде Қазақстан Республикасының «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңы қабылданды¹.

Осыған байланысты мақала көп жағдайда қылмысты қайталап жасауға бейім келетін ұзақ уақыт бойы қоғамнан оқшауланған адамдарды әлеуметтік бейімдеу проблемасын шешудің амал-тәсілі ұсынылады, оның мәні әлеуметтік бейімделу құрылымы мен жеке бөлшектерін кешенді зерттеуден тұрады.

Әлеуметтік бейімделудің психологиялық, адамгершілік, еңбек, кәсіби сияқты компоненттердің маңыздылығы мен рөліне қарамастан, біздіңше, ең басты бөлшегіне түзеу мекемесінен босап шыққан адамның түзелу дәрежесін бағалай отырып әлеуметтік-құқықтық бейімдеуде құқық бұзушылықтың алдын алу да басты маңызға ие.

Жеке бастың қалыптасу процесі әлеуметтік орта деп аталатын қоғамдық ортадағы әртүрлі жас кезеңдерінен өтетіні белгілі. Онда адам тәрбиеленеді, психологиялық, адамгершілік, құқықтық және өзге де қағидалары қалыптасады, ол өзінің әлеуметтік ортада болып жатқан жағдайлар мен құбылыстарға байланысты өзгеріп отыратын, әрі қарайғы мінез-құлқын таңдайды. Бұл процессте адам енжар қатысушы ғана емес, қоршаған ортаға ықпал ететін қатысушы да болады, және өз кезегінде оның қылықтарында жүзеге асатын әлеуметтік ортаның қалыптастырған мінез-құлықтарын жинақтайды.

Өмірдің өзгермелі жағдайындағы жеке бастың әлеуметтік бейімделу процесін тіршілік етуге бейімделуге қарағанда кеңірек қарастырған жөн. Әлеуметтік деңгейде бейімделу адам ағзасының қоршаған ортаға биологиялық тұрғыда бейімделуіне еш сәйкес келмейді, ол жеке бастың қабылдауының және әлеуметтік ұстанымдарын, рөлі мен қызметтерін (кейде мәжбүрлеу сипатындағы) анықтайтын өте күрделі процесс. Бұл

жерде бейімделу орын алса да, ол қайта өзгерумен бірге диалектикалық бірлікте ғана болады.

Әлеуметтік бейімделу мазмұнын, оның табиғатын қарастырған кезде адамды әлеуметтендіру процесін қарамай кетпеу мүмкін емес. Олардың арасында осы процестерге тән көптеген ортақ белгілері мен тығыз байланыс бар.

Әлеуметтендіру адамның туған сәтінен бастап жеке адам ретінде қалыптасуының ұдайы жүретін процесі. Ол ұзақ уақыттық биологиялық дамудың нәтижесі болып табылатын терең табиғи алғышарттарға ие. Өз кезегінде, әлеуметтік қайта өзгерулер қоғамдық даму кезінде адамның белгілі бір білім жүйесін, мәдениет пен әлеуметтік тәжірибені игеру бойынша белсенділігін қажет ететін, жеке бастың жаңа жақтары мен қасиеттерін әлеуметтік жағынан маңызды етеді.

Біздің түсінігіміз әлеуметтендірудің тарихи сипаты бар, ол әлеуметтік-экономикалық формацияда орын алатын қоғамдық қатынастар жиынтығын құрайды және адам өмірінің барлық кезеңінде орын алады.

Қарастырылған түсініктерге талдау жасау негізінде әлеуметтендірудің әлеуметтік бейімделуден тұратын, қосымша құрал ретіндегі адамды «адамдандырудың» негізгі көп қырлы процесі екені туралы жалпы қорытынды жасауға болады. Ол адамның құқық бұзушылық әрекеттер жасауда басты жетекші бола алады.

Қажетті деңгейде әлеуметтендірілген және әлеуметтік жағынан бейімделген адамның құқық бұзушылыққа, қылмысқа бармайтыны белгілі. Бірақ, адам өз өмірінің бір кезеңінде қоғам қабылдамайтын, кейіннен оны құқық бұзушылық, қылмыс деп табатын мінез-құлық формасын тандап алуы мүмкін. Ол әлеуметтік ортада болып жатқан жағдайлар мен өзгерістерге, әлеуметтендіру мен әлеуметтік бейімделу процестерінің толықтығы мен тереңдігіне байланысты. Егер адам өмірінің белгілі бір кезеңінде әлеуметтік бейімделу қанағаттанарлықсыз жүргізілсе, ол кері бейімделуге әкеледі. Соңғысы кейіннен адамның жеке басының мінезіндегі кері дамудан тұратын, жекелей немесе толықтай кері кетуіне әкеп соғады.

Әлеуметтік институттарға отбасы, мектеп, еңбек ұжымы және т. б. жатса, арнаулыға — түзету мекемелері, ТМ басшылық жасайтын ұжымдар, әлеуметтік бейімделу орталықтары, бұрынғы сотталғандарға қамқорлық жасау қоғамдастығы және т. б. жатады².

Біздің ойымызша бас бостандығынан айыру жазасын өтеп шыққан адамдарға әлеуметтік бейімделуде көмек беруге мүмкіндік емес, қажеттілік баяғыда туындаған. Мұндай көмектің қажеттігі әлеуметтік-саяси өзгерістер, экономиканың нарықтық қатынастарға көшу кезеңінен бері күшейіп, жұмыс орындарының тапшылығы, бағаның өсуі түзеу мекемелерінде жазасын өтеп келген адамдардың жұмыс, тұрғылықты жері болмауы, тіпті өмір сүруге қаржы таба алмауына әкеп соқты. Мұндай жағдай әлеуметтік бейімделу процесін бұзып, олардың құқық бұзуды қайталауға итермелейді, нәтижесінде қылмыстың қайталануы ұлғайып, оны жасаған адамдар санының өсуін тудырады.

Бас бостандығынан айыру жазасын өтеу кезінде, соның ішінде ұзақ уақытқа созылған болса және қайталап бас бостандығынан айырылу кезінде оқшаулану жағдайында сотталғанның мінез-құлық «жазылмаған» нормаға айналып, оларда стереотип формасы қалыптасады. Мұндай ерекше назарға алынған адам әлеуметтік жағдайларға нашар бейімделеді, түзелу жолына түспейді және көбіне кері бейімделу жағдайында қалады.

Адамның түзелуін бағалау кезінде психологиялық бейімделу де әлеуметтік сипатқа ие. Психологиялық бейімделуді біз әлеуметтік бейімделудің бір құрамдас бөлшегі ретінде қарастырамыз. Әрине, психикадағы нормалардың әртүрлі ауытқулары болады,

ол құқық бұзушылар мен бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп келгендерде де ерекше анық көрінеді.

Психикалық жағдайдың «нормасы» ең табысты деп саналатын, медицинада және әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған өлшемдерден тұрады: психикалық құбылыстардың шарттары, олардың қажеттігі, себептілігі, реттілігі; жеке бастың жас ерекшелігіне сәйкес өмір сүретін мекенінің тұрақтануына деген сезімі; қалыптасқан субъектілік бейнелердің шындыққа барынша жанасуы; адамның шындық өмір мен оған қарым-қатынасы арасындағы үйлесім; оның қоршаған дене, биологиялық және психикалық әсерлерге жауап беруі мен қарсылығы және қабылдауындағы бейнелерді естегі бір типтік бейнелермен салыстыра сәйкестендіру; күш пен сыртқы тітіркендіргіштердің жиілігіне сәйкес қарсылығы (дене және психологиялық); өзге адамдармен және өзімен тіл табыса білу; өмірдің жағдайларына сыни көзқарас; әртүрлі ұжымдарға тән нормаларға сәйкес өзін-өзі түзете білу қабілеті; қоғамдық жағдайларға (әлеуметтік ортаға) қарсылық жауабы; ұрпағы үшін және жақын туыстары үшін жауапкершілік сезімі; бір түрлі жағдайларға қобалжудың тұрақтылығы мен сәйкестігі; өмір жағдайларының өзгеруіне қарай өзгере білу қабілеті; ұжымда (қоғамда) оның өзге мүшелеріне кедергі келтірместен өзін-өзі бекіту; өзінің өмір жолын жоспарлау және оны жүзеге асыра білу.

Осы өлшемдерді игеру олардың әлеуметтендірілген сипатта екенін көрсетеді және құқық бұзушылық жолына түсуін тежейді немесе болдырмайды. Осыдан-ақ психикалық «норма» туралы түсініктің өзі бірдей және жан-жақты екенін көруге болады. Оны бір ғана нақты параметрлермен (өлшемдермен) шектеуге болмайды. Сонымен, нақты жағдайда біз психологиялық бейімделуді әлеуметтік бейімделудің бір ғана бөлшегі деп қарастырамыз.

Біздің ойымызша, сазайын беру сотталғанды қоршаған әлемнен бас бостандығынан толықтай оқшаулау және оның бұрынғы әлеуметтік байланыстарынан үзу ретінде қабылданбау керек, ол өз еркімен келген ерекше орынды ауыстыру мүмкіндігі болмауы (оны тек соттың үкімімен және заң жүзінде ғана өзгертіледі) ретінде қабылдануы тиіс. Оның үстіне, жазаның қатандығы мен әлеуметтік жағынан пайдалы байланыстардан қол үзу сазайын тартудың шамасы мен сезімін анықтамағанымен түзелу жолына түсуге әсерін тигізеді.

Сонымен бірге оларға «таза пенитенциарлық» бейімделу қаупі төнбейді, ол іске қосылған нормаларға және тәртіп талаптарына толықтай өзінен-өзі болатын жағдайда дағдылану. Мұндай бейімделу қылмыстық ішкі мәдениетті жылдам әрі толықтай қабылдауға әкеп соғады. Көптеген жазасын өтеп келгендер мен сотталғандарды қайтадан түзеу мекемелеріне оралу мүмкіндігі еш қорқытпайды. Кейбір сотталғандар босап шыққаннан кейін ыңғайсыздық (дискомфорт) сезінеді, ал кейбірі ол жерден босап шыққысы да келмейді. Сотталғандар арасында жүргізілген сауалнамада «Жазаны өтеп жатқан қылмыстың жалпы себебін атаңыз» — деген сұраққа 0,3 % «түзеу мекемесіне өз еркіммен келдім, осында ғана өзімді адам сезінемін» — деп жауап берді³.

Кейде түзеу мекемесінде әлеуметтендірілмеген және кері бейімделген, әлеуметтену және әлеуметтік бейімделу, түзелу жолына түспеген адамдар босап шығады. Сондықтан әлеуметтік-құқықтық бейімделу процесін жүзеге асыру мен түзелу жолына түсулерін бағалау қажеттігі және оны жүзеге асыру механизмін құру керектігі өзінен өзі түсінікті. Ұзақ уақытқа бас бостандығынан айырылып келген адамдардың әлеуметтік-құқықтық бейімделуі біздің ойымызша, жеке адам мен қоршаған ортаның өзара әрекеттестігінің үнемі жетілдірілетін процесі, соның барысында қарым-қатынастар, адамды әлеуметтендіру бағытындағы санасын қалыптастыратын, нормалармен реттелген және тәртіпке келтірілген құқықтар сәйкестендіріліп, жасалады.

Жоғарыда аталған әлеуметтік-құқықтық бейімделуді ескере келе, бас бостандығынан айыру мекемелерінде жазасын өтеп жүрген, олардан босап келгендер, әсіресе ұзақ уақытқа жазасын өтегендерді қайта әлеуметтендіру кезінде құқық бұзушылықтың алдын алу ең басты орында рөл атқарады дей аламыз.

Әлеуметтік-құқықтық бейімделуге терең талдау жасау үшін ұзақ уақытқа бас бостандығынан айыру арқылы жазалаудың тиімділігі туралы, ол туралы анықтаманы және оның осы жазаны өтеп келген адамды бейімдеуге ықпалы туралы қарастыру дұрыс.

Бас бостандығынан айыру түрінде жазаны белгілеуде соттың алдында тұратын басты мәселелердің біріне жасалған қылмыстың ауырлық дәрежесін, қылмыскердің жеке басын анықтау болып табылады, осыдан барып оған жазалау мерзімін белгілейді. Бас бостандығын айыру жазасының қатандығын ескере отырып, заң шығарушы оны белгілеудің міндетті талаптары мен мерзімдік шектерін бекітті. Сонымен қатар, бұл жазаның мазмұнындағы ерекшелігін қарастырсақ, жаза тәртібі көбіне жазаның материалдық жағын ескеретінін көруге болады (материалдық жағына бас бостандығынан айыру санкциясының мерзімі жатады), оның психологиялық феномені, адамдарға қиын сәттердегі ықпалы, олардың психикалық ерекшеліктері, эмоциональдық-еріктік мүмкіндіктері және т. б. ескерілмейді.

Тағайындалған мерзімдегі 2-3 жыл жазасын өтегенді 8 жылмен салыстырғанда, сотталғанның жеке (психофизиологиялық) ерекшеліктерін, өмірінің белгілі бір кезеңіне әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің ықпалын есепке ала отырып, түзелу жолына түсуі төмендегенін жоққа шығаруға болмайды. 6-7 жылға бас бостандығынан айыруға жазасын өтеу мерзімінде теріс факторлардың ықпалы күшейетінін көрсеткен, соның әсерінен тәрбие беру тиімділігінің төмендейтінін аңғартады. Сотталғандардың түзелу дәрежесін бағалағанда ұзақ мерзімге сотталғандардың теріс жаққа өзгергендерін білеміз. Біздің бұдан ұққанымыз сотталғандар өздерінің жаза мерзімін біле тұра, қай уақытта марапаттаулар жинау, қашан белсенділік таныту керек екендігін жақсы біліп, басқа уақыттарда түзелу жолына түсуге немқұрайлық танытады. Себебі, заң бойынша жасаған қылмыстың санатына қарай жазадан босатылуы белгілі.

Осы жағдайды ескере отырып және әлеуметтік-құқықтық бейімделу процесінің ерекшелігін есепке ала отырып, біз ұзақ уақытқа бас бостандығынан айыру жазасын өтеп келгендерге жас ерекшелігін ескере отырып, жазаға бір рет болса да ұшырағандар мен бірнеше рет жалпы мерзімі 5 және одан да көп жылдарды құрайтын түзеу мекемесінде болғандарды санауға болады деп есептейміз. Жазаға тартылған адамның жас ерекшелігінде адамның физиологиялық даму, айналасын қабылдауда түрлі айырмашылықтары бар. Криминологиялық тұрғыдан адамның қылмыстылыққа бейімділік жас ерекшелігін сипаттағанда жас шамасының төмендігі, психикалық ерекшелігіне қарай қоршаған ортаны тез қабылдап, өзін «зектік» өмір салтына тез икемдейді, орта жастағылар он-солына есеп бере отырып айналасындағы жағдайға қарай қабылдайды, ересек жастағылар қылмысты сирек жасап, белсенділіктері төмендейтінін айтады⁴.

Бас бостандығынан айыру орындарында ұзақ уақыт болу адамның санасы мен психикасына ықпал етеді, эмоциялық-еріктік қабілеттері тұйықталады, ол әрине осы жазаны өтеуші адамның мінез-құлқынан көрінеді.

Жоғарыда атап өткендерді қорыта келе, ұзақ уақытқа бас бостандығынан айыру жазасын өтеп шыққандармен құқық бұзушылықтың алдын алу шараларын нақты әрі жеке жүргізу тиімділігін арттырады.

¹ Қазақстан Республикасының 2010 жылдың 29 сәуіріндегі «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңы. 1 б.

- ² Борчаивили И. Ш., Тоқубаев З. С. Уголовно-исполнительное право Республики Казахстан: Учеб. пос. — Караганда: КарЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова, 2008. — 375 б., 236, 131.
- ³ С. Қ. Алтайбаев. Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың жаза өтеу және жазадан босату кезінде түзелу дәрежесін бағалау мәселелері. з. ғ. к. дәрежесін алу үшін ... диссертация. — Қарағанды, 2009. — 153 б.
- ⁴ Криминология: Дәрістер курсы. — Астана: Дәнекер, 2005. — 188 б., 112.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются актуальные, теоретически значимые проблемы, относящиеся к вопросам профилактики правонарушений, совершаемых лицами, ранее осуждавшимися к лишению свободы. Автор обосновывает методы профилактики правонарушений, совершаемых лицами, находящимися на свободе после отбытия наказания в виде лишения свободы.

RESUME

In the given article are considered the actual theoretically significant problems, referring to questions of the preventive maintenance of the offenses, committed by persons, earlier convicted to imprisonment. The Author motivates the methods of the preventive maintenance of the offenses, committed by persons, being on release after imprisonment in the way of deprivations of the liberty.

Т. З. Аймағанбетов, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының криминалистика кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты

ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДЕ ЖҮРГІЗІЛЕТІН СОТТЫҚ-БУХГАЛТЕРЛІК САРАПТАМАНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Экономика саласындағы қылмыс туралы қылмыстық істерді тергеу кезінде дәлелдеу субъектісі түрлі тергеу әрекеттерінің жолдарымен жоспардағы мәселелерге сәйкес анықтауға жататын мән-жайларды айқындауы тиіс. Осындай тергеу әрекеттерінің бірі бухгалтерлік сараптама жүргізу болып табылады.

Жалпы ережелер бойынша, сот сараптамасы анықтау, алдын ала тергеу және сот талқылауы кезінде ғылыми, техникалық, өнердегі немесе кәсіби арнайы танымдарды қажет еткенде ғана тағайындалады (ҚР ҚІЖК 240-бабы).

Бір қатар авторлардың пікірінше, соттық сараптама — бұл тергеу әрекеті, ал сарапшының қорытындысы — ол сараптама жүргізу нәтижесінде алынған қорытындылар¹.

Тергеуші соттық-бухгалтерлік сараптама тағайындау туралы шешімді арнайы танымсыз анықтауға болмайтын қандайда бір нақты фактілерді айқындау маман-бухгалтердің көмегінсіз орындау мүмкін емес жағдайда ғана қабылдайды.